

34. Лінецький С. М. Міхновський: Міфи історіографії та правда історії // Альманах “Молода Україна”. – 1996. – Вип.1.
35. Геращенко Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2000. – Вип. IX.
36. Теліга О. Партачі життя (До проблеми цивільної відваги) // Прапори духа. Життя і творчість Олени Теліги. – На чужині, 1947.
37. Антонович К. З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна (Чикаго). – 1957. – Ч. 11.
38. Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського, м. Київ.
39. Мартос Борис. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1989.
40. Державний архів м. Києва.

SUMMARY

The article discloses an important page of Mykola Mihnovski's – an outstanding person in the Ukrainian liberation movement – biography. This paper refers to his stay in Kiev after his graduation from the University in mid 1895 – early 1899.

В.Ю. Ганкевич

ІСМАЇЛ БЕЙ МУСТАФА ОГЛУ ГАСПРИНСЬКИЙ (1851-1914)

20 березня 2001 р. виповнилося 150 років із дня народження видатного кримськотатарського просвітителя і гуманіста Ісмаїл бей Гаспринського. Ще за життя він був визнаним серед своїх одновірців, які називали його “дідусем нації”. І. Гаспринський – великий син кримськотатарського народу увійшов в історію загальнолюдської цивілізації як національний першодрукар, лідер потужного педагогічного руху, впливовий суспільно-політичний діяч, відомий письменник та сміливий мислитель. Його гуманістичні ідеї служили справі зближення, насамперед, тюркських та слов'янських народів. Він виступав за всеохоплюючий прогрес, якнайширшу пропаганду наукових та духовних знань, розвиток народної освіти. Своім яскравим життям та активною діяльністю І. Гаспринський безпосередньо сприяв міжетнічній згоді, міжнаціональному взаємопорозумінню, дружбі між народами. Його багатогранна діяльність відіграла переважну роль у формуванні багатьох аспектів культури, просвіти та національної самосвідомості ряду тюркських народів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Про важливість цієї постаті для історії нашої держави свідчить те, що Президент України Л.Д. Кучма 21 березня 2001 р. поклав квіти до місця поховання, взяв участь у відкритті музею І. Гаспринського. Комісію з проведення ювілейних урочистостей очолив віце-прем'єр кабінету міністрів України академік М.Г. Жулинський.

Ісмаїл Гаспринський народився 8 березня 1851 р. у селі Дерекой у родині офіцера російської армії Мустафи Алі оглу Гаспринського, якого було затверджено 19 квітня 1854 р. у спадковому дворянському достоїнстві. За часів Східної (Кримської) війни родина переїхала до Бахчисараю. Першу освіту І. Гаспринський отримав вдома та у початковій етноконфесійній школі (мектебе). Пізніше батько напеліг, аби він продовжив своє навчання у Сімферопольській казенній чоловічій гімназії (1861-1862). Пізніше І. Гаспринський продовжив навчання у воронезькому військовому навчальному закладі, а потім у 2 Московській військовій гімназії. Не закінчивши навчання, він повернувся до Криму, де склав відповідні іспити й став вчителем російської мови у початковій міській школі. У 1871 р. поїхав до Франції. З

1874 по 1875 р. мешкав у Туреччині. Закордонні подорожі вплинули на формування світогляду І. Гаспринського. Саме після навчання у Росії та мандрів Європою у нього стала формуватися думка про необхідність радикальних реформ духовного життя мусульман, які базувалися б на поєднанні науково-технічного прогресу християнських та збереженні оновлених релігійних принципів ісламських народів. До речі, саме враження від мандрів стали основою сюжетів майбутніх художніх творів І. Гаспринського.

Повернувшись до Криму, він обирається гласним (депутатом) Бахчисарайської міської Думи, а з 13 лютого 1879 по 5 березня 1884 р. очолює органи місцевого самоврядування на посаді міського голови. Під час цієї роботи він провів кілька масштабних реформ. Наприклад, йому вдалося майже втричі підвищити бюджет міста й розпочати суттєві перетворення у міському господарстві. Залишаючись у межах діючої юридичної бази, він добився від Міністерства внутрішніх справ Російської імперії підвищення квоти представництва кримських татар у органах міського самоврядування, яке було обмежено існуючими державними законами. Як відомо, І. Гаспринський піклувався про санітарний стан та розвиток народної освіти у Бахчисараї тощо.

З 1879 р. І. Гаспринський розпочав неодноразові спроби створити власне видавництво для потреб одновітців Російської імперії. Відомі його пропозиції організувати випуск періодичних видань кримськотатарською мовою “Файдали еглендже” (1879-1880), “Закон” (1881) тощо. В тифліській друкарні братів Унсі-заде йому вдалося видати кілька літературно-публіцистичних збірок «Тонг’уч» («Первісток»), «Шефак’» («Сутінки») тощо.

Після тривалої боротьби, з 10 квітня 1883 р. І. Гаспринський почав видавати та редагувати першу національну газету кримськотатарською та російською мовами під назвою «Переводчик-Терджиман». В досить складних умовах видавництво розвивалося й намагалося стежити за новинками поліграфічної справи. Цікаво, що видання друкарні із провінційного міста Бахчисарая вигравало у конкурентній боротьбі з могутніми поліграфічними підприємствами Великої Британії на Східному ринку розповсюдження Корану різного формату. Газета «Терджиман» довгий час була єдиним тюркомовним періодичним виданням у Російській імперії, а на початок ХХ ст. – найстарішою мусульманською газетою у світі. «Терджиман», проіснувавши майже 35 років, була закрита 23 лютого 1918 р.

Через газету його ідеї розповсюджувалися в багатьох країнах. Це насамперед стосується Росії (Татарстан, Башкортостан, Північний Кавказ, Сибір, Далекий Схід тощо), Білорусії, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану, Азербайджану. Крім того, «Терджиман» був досить відомим у Персії, Китаї, Хівинському ханстві, Бухарському еміраті, Єгипті, Болгарії, Франції, Швейцарії, США. До речі, сам І. Гаспринський вважав, що його газета більш популярна серед іноземців, ніж серед співвітчизників.

«Терджиман» була відомим джерелом неупередженої інформації про стан тюрко-мусульманських народів на теренах Російської імперії для вчених, політиків, промисловців, підприємців країн Європи та Азії. Відомо, що про діяльність І. Гаспринського часто писали провідні видання Франції та Великої Британії, які, як відомо, мали свої політичні та економічні інтереси на ісламському Сході. Однак, більше за все, безперечно, матеріалами видання І. Гаспринського користувалася преса мусульманських народів. Серед цих видань треба зазначити низку найбільш впливових: «Ікдам», «Себах», «Гайрет», «Ватан», «Діккат», «Хідмет», «Агонк», «Заман», «Каір», «Ніл», «Ахтер», «Наасурі».

На шпальтах газети «Терджиман» викристалізувався таланти І. Гаспринського – редактора, публіциста, письменника. Видавець найпотужнішого кримськотатарського видавництва, він підтримував національний творчий потенціал, що народжувався.

Серед талановитої молоді, яка співпрацювала у редакції та видавництві «Терджиману» треба зазначити найбільш відомих діячів кримськотатарської культури та просвіти, таких як Осман Акчокракли, Мемет Нузет, Якуп Шакір-Алі, Усеїн Шаміль Тохтаргази, Аблякім Ільмій, Асан Сабрі Айвазов, Ісмаїл Лятифзаде, Сеїт-Абдулла Озенбашли...

До того ж, його інтернаціоналістичні погляди у повній мірі здійснювалися саме у видавничій справі. І. Гаспринський намагався інтегрувати тюркські народи у різнобарвне життя поліетнічної країни, її багату культуру, складну економіку, високу просвіту тощо. З іншого боку, саме зі шпальт «Терджиману» слов'янський читач мав змогу безпосередньо познайомитися із духовним життям, повсякденним побутом, розвитком суспільної думки, виникненням інтелектуальних та освітянських потреб багатомільйонного тюрко-мусульманського конгломерату народів Російської імперії.

У 1886 р. він налагодив видання рекламного додатку до газети «Терджиман» під назвою «Листок об'явлений». Наприкінці 1905 р. І. Гаспринський почав видавати перший кримськотатарський часопис для жіноцтва «Алемі нісван» («Жіночий світ»). Це була третя спроба (перші дві невдалі він спробував реалізувати у 1887 р. – журнал «Тербіє» («Виховання»), а у 1891 р. додаток до газети «Терджиман» – «Кадин» («Жінка»). Взимку 1906 р. І. Гаспринський добився дозволу на видання першого гумористичного часопису рідною мовою під назвою «Ха-ха-ха». Пізніше він створив новий тижневик – друкований орган мусульманської фракції Державної Думи Російської імперії газету «Міллет» («Народ»). У 1907-1908 рр. у Єгипті І. Гаспринський випустив кілька чисел арабомовної газети «Аль Нахда» («Відродження»). Редакція газети «Терджиман» певний час видавала також додаток, який призначався кримськотатарським дітям під назвою «Алемі суб'ян». За успішну видавничу діяльність він не одноразово відзначався на державних поліграфічних виставках. У 1908 р. до 25-річного ювілею «Терджиману» у казанському видавництві І. Харитонова був виготовлений фірмовий типографський шрифт імені І. Гаспринського.

З ім'ям І. Гаспринського пов'язано заснування та розвиток просвітницького руху народів ісламського Сходу – джадидизм (новий, звуковий спосіб навчання грамоті). Воно радикально змінило сутність та структуру початкової освіти в багатьох мусульманських країнах, чому було надано більш світського характеру. І. Гаспринським були розроблені основи реформування традиційної мусульманської етно-конфесійної системи народної просвіти. Його «нові методи навчання» з успіхом застосовувалися не тільки у Криму, а й у Татарстані, Казахстані, Башкортостані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані, Азербайджані, Туреччині, Північній Персії та у Китайському Туркестані.

Ним була написана та видана серія навчальних посібників для національних новометодних шкіл. Найбільш відомим серед них став підручник «Ходжа і суб'ян» («Вчитель дітей»), який вийшов друком у 4-х випусках. Вчителі новометодних шкіл, духовним проводирем та лідером яких був І. Гаспринський, стали пропагандистами його прогресивних ідей у широкі верстви мусульманського населення, яке у той час часто густо фанатизувалося релігійними клерикалами. Тисячі джадидистських мектебе перетворилися на форпости реформування всього духовного життя, повсякденного побуту багатьох тюркських народів Російської імперії межі XIX – XX ст. Багато з них добивалися присвоєння їм імені І. Гаспринського.

З 1887 р. І. Гаспринський був членом науково-краєзнавчої організації Криму – Таврійської вченої архівної комісії. Із величезним інтересом він працював у ній та надавав посильну допомогу. До його досвіду зверталися, коли була потреба у консультаціях з аналізу ісламських джерел, доручався нагляд за ходом археологічних досліджень у передмістях Бахчисараю тощо. За це І. Гаспринського високо цінували й вважали корисним членом ТУАК.

У 1905 р. І. Гаспринський та його однодумці створили мусульманську ліберальну організацію «Іттіфак ель муслімін» («Союз мусульман»). Вона стояла на позиціях, які були подібні партійній ідеології ліво-ліберальних конституційних демократів (т.зв. «партія народної свободи»). І. Гаспринський був членом ЦК та безпосередньо очолив Кримське відділення «Іттіфак ель муслімін». Восени 1905 р. він та очолюване ним відділення організації перейшли на позиції «Союза 17 октября» (октябристи – партії право-ліберального спрямування). І. Гаспринський брав активну участь у всіх партійних з'їздах «Іттіфак ель муслімін» та головував на І Установчому форумі. Серед кримськотатарських політичних однодумців І. Гаспринського треба зазначити відомих суспільних діячів: таких як Мустафа Кіпчакський, Асан Сабрі Айвазов, Абдурахман Мемет оглу, Асан Тарпієв, Сулейман Кримтаєв, Абдурешит Медієв, Рустам Ахундов, Гурзуф Ібрагім, Алі Булгаков, Аббас Корбек, Ісмаїл та Амет Муфтізаде. З плином часу деякі з них пішли окремим політичним шляхом. Але вони повсякчасно відчували ідеологічні впливи саме І. Гаспринського, його політично виважену, спокійну й розсудливу позицію.

І. Гаспринський стояв біля витоків Всеросійської професійної спілки поліграфічних працівників. Він розповсюджував ідеї організації численних регіональних «Громад сприяння бідним мусульманам», «Бібліотечних спілок» й приймав активну участь у роботі багатьох з них, у тому числі й тих, які знаходилися поза межами власне Криму.

У 1907 р. саме І. Гаспринський запропонував скликати у Каїрі Всесвітній Мусульманський Конгрес, який мав об'єднати прогресивні сили Сходу на шляху реформування та перетворень. Він мав розглянути оптимальні напрямки розвитку просвіти, культури та питання економічного підйому народів, які сповідували іслам. Таким чином, ліберальна ідеологія кримських татар, інших тюркських народів країни набула міжнародного розголосу, засвідчила про сталу суспільно-політичну позицію істеблішменту мусульман.

Світоглядні принципи та ідеї І. Гаспринського базувалися на основі ліберальної ідеології, прогресивного розвитку суспільства, дружби слов'янських та тюркських народів, конфесійної терпимості та співпраці християн та мусульман, несприйняття найбільш радикальних вимог соціалістичних угруповань. Ідеї І. Гаспринського надихали багатьох мислителів Сходу. Його погляди за суспільною значущістю ставлять у один ряд з ідеями видатних ісламських філософів та просвітителів Джамалютдіна Аль Афгані, Шигабутдіна Марджані, Мухаммада Абдо, Гасанбека Меліка Задарбі, Махмудходжи Бехбуді та інших. З певною умовністю фактично він поділяв думки російських мислителів, що розвивали так звані «ідеї євразійства», відомим лідером яких був М.С. Трубецькой.

Він рішуче засуджував революційні методи змін у суспільному та економічному житті держави, які пропагували соціал-радикали або націоналісти. Він виступав за еволюційні реформи, які базувалися б на класовій згоді, оновленні законів та права. І. Гаспринський намагався впровадити в усі верстви ісламської умми (громади) життєдайні принципи просвіти та гуманізму. Він був глибоко віруючим мусульманином й виступав за культурне возз'єднання усіх ісламських напрямків, мазхабів, сект. Принциповим у його світогляді було намагання поєднати ісламське віровчення й науково-технічні досягнення сучасної цивілізації.

І. Гаспринський був визнаним «патріархом кримського письменства» й автором кількох цікавих художніх творів. Серед них необхідно зазначити роман «Листи молли Аббаса Франсові», частиною якого є утопічна повість «Дар уль Рахат мусульманлари»; дистопічну повість – «Африканські листи»; історичне оповідання «Арслан киз»; містичну новелу – «Горе Сходу»; політичні есе «Русское мусульманство», «Русско-восточное соглашение» тощо. Він став засновником багатьох літературних та публіцистичних жанрів не тільки у кримських татар, а й

серед інших тюркомовних народів. До речі, сюжет одного з його творів став ключовим для поеми відомого класика красного письменства Середньої Азії аджи Сіддакі – «Дзеркало прикладу». Історик літератури поволзьких татар Джамалютдін Валідов вважав художній доробок І. Гаспринського класичною спадщиною, у тому числі й власного народу.

За багаторічну й плідну просвітянську та громадську діяльність І. Гаспринського було нагороджено кількома орденами й медаллю. Серед них треба зазначити: бухарський «Золотий орден Зірки, що Сходить» (III ступеню) – 1893 р.; турецький «Меджидіє» (IV ступеню) – 1894 р.; російська «Медаль Санкт-Петербурзького російського імператорського Технічного товариства» (бронзова) – 1897 р.; перський «Лева та Сонця» (IV й III ступеню) останній – у 1904 р.

Він помер 11 вересня 1914 р. у Бахчисарай і похований на території Зинджерлі медресе.

Про значення І. Гаспринського у сучасному світі свідчать численні наукові праці, які були опубліковані провідними вченими багатьох країн світу. Серед держав, де ведуться інтенсивні дослідження з вивчення життя та діяльності І. Гаспринського, його творчого доробку, треба зазначити Російську Федерацію, США, ФРН, Польщу, Туреччину, Узбекистан, Велику Британію, Францію тощо.

Сьогодні в Україні увічніюється пам'ять про І. Гаспринського. Його ім'ям названі національні бібліотеки, школи, вулиці; споруджуються монументи та меморіальні дошки в містах та селах Автономної Республіки Крим. Організуються телевізійні та радіо передачі. Проводяться ювілейні урочистості, пропагується його біографія, ідейна та літературна спадщина. В умовах повернення й облаштування на Батьківщині кримські татари відроджують свою мову та культуру. Значення такої особистості як І. Гаспринський для історії кримськотатарського народу величезне. Його багаторічна діяльність в різноманітних галузях грала помітну, інколи вирішальну роль у справі просвіти багатьох народів світу, ім'я великого сина Криму стоїть у ряду найвидатніших просвітителів Сходу. Саме така історична постать може слугувати наочним прикладом для сучасників. Гучне ім'я та прогресивна діяльність І. Гаспринського, безперечно, допоможуть віднайти та укріпити необхідний міжнаціональний та політичний консенсус як у Криму, так і в усій Українській державі.

Джерела та література

1. Ганкевич В.Ю. «В ім'я гуманітарного завдання». (Ісмаїл Гаспринський в Каїрі) // Вісник національної академії наук України. – 1995. – №5-6.
2. Ганкевич В.Ю. На службе правде й просвещению. Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851-1914). – Симферополь, 2000.
3. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. Реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX в. – Симферополь, 1998.
4. Гаспринский И. Русско-восточное соглашение. Мысли, заметки и пожелания. – Бахчисарай, 1896.
5. Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения. – Симферополь, 1881.
6. Климович Л.И. На службе просвещения. О первой тюркоязычной газете «Терджиман» и ее издателе И. Гаспринском // Звезда Востока. – 1987. – №4.
7. Gankevič V. Yu. Faydalı eglence: Kırım tatar millî basınının ilk adımı // Emel. – 1995. – Yıl: 11+35=46. – Sayı: 210, eylül-ekim.
8. Gankevič V. Yu. Doğumunun 150. Yılında Gaspıralı İsmail. Halkların dialogunda bir öncü // Dialog avrasya. – 2001. – №4.

SUMMARY

The article touches upon the activities of an outstanding Crimean Tatar humanist and enlightener Ismail Gasprinski (1851-1914). It considers his contribution to the public education, Muslims' public life, publishing of Turkic people.

Г.Ф. Турченко

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В радянській історіографії історичні процеси, що відбувалися в Україні напередодні Першої світової війни, розглядалися в контексті сталінської схеми історії Росії. Згідно з цією, користуючись сучасною термінологією, аналітичною схемою, Російська імперія, переобтяжена суспільними суперечностями, невідворотно йшла до соціалістичної революції, а передвоєнні роки характеризувалися як “нове революційне піднесення” – закономірний етап на шляху до ліквідації самодержавства, а потім – капіталістичного ладу. Спеціальні дослідження і підручники рясніли статистикою робітничих страйків і селянських виступів, динаміка яких повинна була засвідчити, що у 1914 р. Росія стояла на порозі революції, а світова війна лише відстрочила її. Події в Україні не виокремлювалися в якийсь специфічний сюжет, а розглядалися у контексті цієї загальноросійської схеми, в якій національним рухам відводилася допоміжна роль. По-суті, їх розглядали як одне з додаткових знарядь для ліквідації самодержавства і буржуазного ладу в Росії, відмовляючи при цьому їм у праві на творення власної держави і повної дезінтеграції імперії.

У більшості своїй сучасні українські історики лише підходять до переоцінки цього специфічного періоду в історії України і часто продовжують, з певними модифікаціями, користуватися усталеними схемами радянської історіографії. Разом з тим, наростає прагнення до радикального розриву з радянською спадщиною. Типовий випадок – опублікована у 1999 р. у серії Інституту історії України НАН України “Україна крізь віки” монографія Віталія Сарбея “Національне відродження України” (К., 1999). Книга висвітлює період XIX – поч. XX ст., стрижнем історичного процесу якого автор вважає українське національне відродження. На його думку, “українська історіографія вже має розроблену методологічну схему українського національного відродження”. Творцем цієї схеми він вважає Михайла Грушевського. Внесок інших видатних українських істориків XIX – XX століть, а також зарубіжних українсько-діаспорних та інших вчених автор оцінює у контексті того, наскільки їх погляди співпадають з поглядами Грушевського. Разом з тим, відчувається прагнення автора врахувати і здобутки західної історіографії, зокрема аналітичні схеми національного руху, які через перекладну літературу стали доступними в останні роки вітчизняним дослідникам. Зокрема, посиляючись на Зенона Когути та Івана Лисяка-Рудницького, національне відродження “українського XIX століття” В.Сарбей пов’язує з двома історичними процесами: по-перше, з “соціотворчим процесом формування української національно свідомої інтелігенції” і, по-друге, з “націотворчим процесом становлення української нації” [1.-С.22]. Можна було чекати, що саме ці процеси і будуть у центрі уваги дослідника. Однак, задекларовані у вступній частині монографії підходи, у самому її тексті виявилися не реалізованими.

Зокрема, це яскраво ілюструє досить об’ємний третій розділ монографії, зміст якого характеризує назва: “На порозі Української національно-демократичної